

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra středoevropských studií

Obor: Slovanské literatury

Michala Benešová

**Ve světle kabaly: židovská mystika v polské
literatuře meziválečného období**

(In the Light of Kabbalah: Jewish Mystique in Polish
Literature in the Interwar Period)

Teze disertační práce

Školitel: doc. PhDr. Petr Poslední, CSc.

2015

1. Úvod – tematika a cíle disertační práce

Předkládaná disertační práce je věnována analýze uměleckých textů tří polských autorů meziválečného období (Aleksander Wat, Bruno Schulz, Bolesław Leśmian) v kontextu židovské religiózní, zejména mystické tradice. Časové vymezení analyzované problematiky vychází z tradiční periodizace zařité v polské literární historii – práce se zaměřuje na 20. a 30. léta 20. století. Kritériem pro výběr analyzovaných autorů bylo nejen zmíněné časové rozvržení, ale také jejich vztah k židovské kulturní a náboženské tradici. Každý z vybraných autorů přitom tuto tradici reflektuje odlišným způsobem – jiné je tak rovněž čtení každého z nich optikou židovské mystické tradice.

Nikoli nepodstatnou roli při výběru tématu i analyzovaných autorů sehrál i fakt, že ani v českém ani v polském prostředí dosud nevznikla práce, která by současně analyzovala tvorbu Aleksandra Wata, Bruna Schulze i Bolesława Leśmiana, nota bene s ohledem na námi zvolené téma. Především v polské literární vědě sice v posledních letech roste zájem o tzv. židovskou tematiku a zejména Bruno Schulz¹ – ale i Aleksander Wat² – se již dočkali monografií a rozsáhlejších studií analyzujících jejich tvorbu ve světle židovské mystické tradice, jejich srovnání v tomto tematickém kontextu přesto schází. Disertační práce *Ve světle kabaly: židovská mystika v polské literatuře meziválečného období* je jednak pokusem navázat na starší polské práce, jednak je obohatit o další aspekty či se pokusit o polemiku s některými kontroverzními či příliš zjednodušujícími pohledy na vybraná témata. V českém prostředí je publikací o moderní polské literatuře obecně poskrovnu – předložená práce je tak rovněž příspěvkem k dosavadní reflexi zejména Schulzova a Leśmianova díla (jako autorům známým z českých překladů), ale i uvedením autora v českém prostředí prakticky neznámého (Aleksander Wat).

Jsmo si vědomi faktu, že každý z námi analyzovaných autorů reflektuje židovskou tradici jiným způsobem – i toho, že ne vždy se vědomé aluze na ni mohou krýt s možným čtením jejich textů prizmatem této tradice ze strany čtenáře. Aleksander Wat se o židovské tradici často zmiňuje a přestože jako futurista reprezentuje přístup zdánlivě negující jakoukoli tradici, cítí potřebu se k ní neustále vracet a vyjadřovat; Bruno Schulz tak explicitně nečiní, avšak jeho literární vize kosmogonie i eschatologie se zdá na některé aspekty židovské kulturní, ale zejména religiózní, mystické tradice jednoznačně upomínat (a zároveň je Schulz originálně přetváří); Bolesław Leśmian je pak příkladem autora, v jehož tvorbě jsou ohlasy židovské mystiky nejméně zjevné, avšak pohled na jeho texty touto optikou může odhalit řadu podnětných aspektů a představuje zajímavé srovnání s autory výše uvedenými. Kapitoly

¹ Především se jedná o práce Władysława Panase: např. PANAS, Władysław. *Księga blasku. Traktat o kabale w prozie Brunona Schulza*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1997; PANAS, Władysław. *Żeński Mesjasz, czyli o „Wiośnie“ Brunona Schulza*. In: *W ulamkach zwierciadła... Bruno Schulz w 110 rocznicę urodzin i 60 rocznicę śmierci*. KITOWSKA-LYSIAK, M. a W. PANAS, eds. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003, s. 35–46.

² ŻUREK, Sławomir Jacek. *Synowie księżycy. Zapisy poetyckie Aleksandra Wata i Henryka Grynberga w świetle tradycji i teologii żydowskiej*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004. (Žurkova monografie se však týká téměř výhradně Watovy poválečné tvorby.)

věnované Leśmianovi jsou tak de facto doplněním těch, které analyzují Watovu a Schulzovu tvorbu.

2. Struktura disertační práce

Disertační práce *Ve světle kabaly: židovská mystika v polské literatuře meziválečného období* je rozdělena do osmi základních kapitol (většina z nich je pro přehlednost členěna do několika dalších podkapitol). Po Úvodu následuje teoreticko-metodologicky zaměřená kapitola (2. Teoreticko-metodologická východiska), v níž vycházíme především z hermeneutické tradice v rámci literární vědy. Tato kapitola rovněž uvádí do problematiky intertextuálních vazeb v literatuře a v závěru nabízí stručný vhled do tradiční židovské mystické hermeneutiky – některé její koncepty či paralely s moderní hermeneutikou literární jsou prakticky využity v rámci analýz děl jednotlivých autorů. Třetí kapitola (3. Ještě několik vstupních poznámek) pak obsahuje několik dalších vstupních úvah, mimo jiné o časovém vymezení zpracovávané problematiky, a zároveň blíže vymezuje některé základní pojmy (modernismus, avantgarda, starší kulturní a literární tradice). Kapitola čtvrtá (4. Několik slov o židovské mystice) nabízí krátký vhled do problematiky samotné kabaly, respektive židovské mystiky.

Po této úvodní části následují analytické kapitoly (5., 6. a 7. kapitola) věnované literárním textům Aleksandra Wata, Bruna Schulze a Bolesława Leśmiana. S ohledem na specifika jednotlivých autorů bylo zvoleno i řazení kapitol. To nevychází primárně z chronologie (v takovém případě bychom museli naši práci zahájit Bolesławem Leśmianem), ale spíše z úlohy, jakou v jejich tvorbě tzv. židovská tematika sehrává, do jaké míry sami autoři reflektují své vlastní židovské kořeny, jakým způsobem se vůči této tradici vymezují a jak lze v jejím kontextu jejich dílo interpretovat. V úvodu každé z těchto analytických kapitol je věnována pozornost jednak stručnému biografickému představení daného autora a jeho tvorby (v míře nezbytné pro další výklad), jednak reflexi různých možností jak k textům daného autora přistupovat (včetně stručného přehledu dosavadních prací na dané téma a základních aspektů starší recepce jeho textů). Jednotlivé podkapitoly posléze analyzují konkrétní motivy a témata (mj. práci s jazykem, vybrané hermeneutické motivy, motiv golemovský, problematiku stvoření a jeho nápodoby, obrazy Boha aj.). Struktura jednotlivých těchto kapitol přitom odpovídá specifikům daného autora, respektive jeho literární tvorby. V poslední kapitole (8. Závěr) předkládané práce jsou jednotlivé analýzy shrnuty. Celek práce je doplněn seznamem použité literatury.

3. Uveřejněné výsledky

Vybrané části práce, respektive vybrané dílčí výsledky již byly publikovány časopisecky:

BENEŠOVÁ, Michala. Reflexe židovské mystiky v polské literatuře 20. století: Aleksander Wat. *Historie-Otázky-Problémy*. 2013, č. 1, s. 67–77

BENEŠOVÁ, Michala. Po stopách židovské mystiky v poezii Aleksandra Wata. In: *Slavica iuvenum X. Mezinárodní setkání mladých slavistů pořádané pod záštitou Slavistické společnosti Franka Wollmana*. VOREL, J., I. HYRNIK a V. VILÍMEK, eds. Ostrava: Ostravská univerzita, 2009, s. 67–74

BENEŠOVÁ, Michala. Bruno Schulz. Svět jako text, tvůrčí moc slova. *Tahy*. 2010, s. 50–60.

BENEŠOVÁ, Michala. Między Raszim a Tomaszem z Kempis: Aleksander Wat swój i obcy. *Studia Slavica*. 2015, č. 1 (odevzdáno do tisku)

4. Teoreticko-metodologická východiska

V předložené práci jsme vyšli z tezí hermeneuticky orientované literární vědy, jež staví do popředí porozumění textu, ale i interpretativní zkušenost člověka. Zásadní pro nás byly nejen otázky kladené textu (a následné hledání odpovědí na ně v širším kontextu tvorby daných autorů i v kontextu tradice židovské mystiky), ale také vztah vznikající mezi literárním textem a tradicí, v našem případě židovskou religiozní tradicí (včetně nejruznějších – šíře pojímaných – intertextuálních vazeb či toho, jak tyto vazby fungují v rámci daných literárních děl a jak se podílejí na konstituování jejich smyslu; sledujeme přitom především takové mezitextové vztahy, jež jsou konstitutivní pro význam daného textu a jež se vztahují k námi zvolenému tématu). Navazujeme přitom mimo jiné na úvahy hermeneuticky orientované literární vědy o roli interpretativní zkušenosti v procesu (po)rozumění, na koncept textu tkvícího v tradici na jedné a aktuálních kontextech na druhé straně, na ricoeurovské pojmání života jako příběhu/vyprávění, které má za cíl mimo jiné hledání vyššího smyslu bytí, a na váhu narace a krásné literatury jako přirozených způsobů rozumějícího „bytí ve světě“ a jeho strukturace. Přihlédnuto bylo i k vybraným konceptům tradiční židovské mystické hermeneutiky, které mnohdy představují zajímavou paralelu k myšlenkám moderní hermeneutiky literární (a jejichž ohlasy se zdají být přítomny i v řadě z analyzovaných textů). Tradiční židovská, především mystická hermeneutika³ se zabývala otázkami povahy svatého textu, různými technikami exegeze a samotným procesem interpretace textu. Tóra byla pro Židy nekonečným symbolem a její písmena sloužila jako Boží nástroj při stvoření (podle tradiční židovské představy je svět vnímán jako šifra, zašifrovaný text – a nalezení klíče k němu je současně nalezením klíče k tajemství světa a stvoření). Kombinacemi písmen hebrejské abecedy, respektive písmen Božího jména bylo v představách kabalistů stvořeno vše existující – a svět tak má bytostně jazykovou podstatu.

Hermeneutika si během svého vývoje vypěstovala specifický cit pro (mj. náboženský) historický kontext, pro tradici. Právě tradice je v předkládané práci jedním z klíčových slov (ostatně samo slovo „kabala“ znamená v překladu právě „tradici“). Chceme-li textu

³ Viz zejména IDEL, Moshe. *Absorbing perfections: Kabbalah and Interpretation* [online]. New Haven: Yale University Press, 2002 [cit. 2014-11-17]. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/natl/detail.action?docID=10176368>.

porozumět, musíme usilovat o porozumění systému společnému pro autora i čtenáře, zakořeněnému právě v tradici (ať už se vůči této tradici autoři vymezují jakkoli, včetně vymezení kritického, jak lze dobře pozorovat např. na textech A. Wata). Rozumění je aktem participace na tradici, vytváří jakýsi most mezi minulým a přítomným.

Porozumění je možné jen díky zakořenění v širším kulturně-historickém kontextu. Ani při negaci tradice nejsme s to vyjít z jejího rámce, nemůžeme se radikálně odtrhnout od prostoru, který nám sama vymezuje. To souvisí rovněž s konceptem paměti – Jacques Le Goff nikoli bezpředmětně nazývá židovský národ „národem paměti“, jejímž nositelem (rovněž v religiózním rozměru) se stává Kniha, posvátný text a tradice na něm postavená. S tím snad může souviset i záliba v intertextualitě, charakteristická pro tvorbu řady autorů čerpajících inspiraci v židovské tradici.

(Mystiku jakožto náboženský fenomén nelze samozřejmě jednoduše ztotožňovat s mystikou jako literárním tématem či motivem. Zároveň však spolu tyto dvě roviny úzce souvisejí. V moderní literatuře prošla mystická zkušenost (či pokus o její záznam) zásadní proměnou. Primární se stává už ne tato zkušenost sama o sobě, ale způsob jejího ztvárnění. Prošla médii jazyka a jazykového zprostředkování. Není už nadále totožná s přímou náboženskou zkušeností – namísto prožívání se stává předmětem umělecké výpovědi. Stojíme tedy spíše před zkušeností estetickou, na niž byla ona zkušenost duchovní nejrůznějšími uměleckými prostředky „převedená“. Mystická zkušenost tak však bezpochyby zůstává v moderní literatuře – byť v takto transformované podobě – uchována. Paměť o ní je i pamětí řady literárních textů.)

5. Shrnutí analytických kapitol

Aleksander Eliaz Chwat vešel pod jménem Aleksander Wat do širšího povědomí především jako futurista, básník, který se svým příznačně znějícím debutem – *JA z jednej strony i JA z drugiej strony mego mopsozelaznego piocyka* (tzv. *Piocyk*) – zařadil mezi nejvýznačnější představitele radikální polské avantgardy. Wat se narodil v rodině zbožného kabalisty, který však své děti k víře nevychoval a Wat tak (i díky své politické a světonázorové orientaci) od počátku směřoval spíše k ateismu, jak sám často zdůrazňoval. Přesto absenci určitého duchovního ukotvení hořce prožíval⁴ a čím dál tím častěji takové ukotvení i vyhledával, jak posléze naznačuje zejména jeho poválečná tvorba. Jako aktivní futurista se tradici, včetně té židovské, oficiálně vysmíval, i v raných textech se k ní však často vrací, jakkoli ještě namnoze v podobě parodované. Textem *JA z jednej strony i JA z drugiej strony mego mopsozelaznego piocyka* (a nikoli pouze jím) se proplétají odkazy na celou řadu představ a symbolů z okruhu gnóze, mystiky (nejen židovské) či alchymie. Autor se mezi nimi s lehkostí pohybuje a hraje si s nimi. Stejně tak si pohrává s mozaikou významů skrytou za nimi.

⁴ Víra byla pro Wata neustálým bojem: „(...) obcowanie z Bogiem to walka najcięższa z wszystkich, ciągle, dusz, umysłów.“ (WAT, Aleksander. WAT, Aleksander. Kartki na wietrze. In: WAT, A. *Dziennik bez samogłosek*. Warszawa: Czytelnik, 1990, s. 263.)

Taková představa může vyrůstat i z židovské mystické tradice, v níž je svět vnímán jako šifra, zakódovaný a skrytý komunikát, k němuž je třeba najít klíč.

O využití topiky a obraznosti z okruhu židovské religiózní, respektive mystické tradice svědčí kupříkladu raná báseň *Policjant*, v níž se ústřední postava policisty-ochránce pořádku proměňuje v mocného vládce jednoznačně vybaveného atributy starozákonního Boha (mj. odkazy na Tóru, motiv „třetího oka“ – symbolu prozřetelnosti, vědoucečnosti a moudrosti, představa Boha jako dárce Zákona apod.).⁵ I tady, podobně jako mnohdy v textu *JA z jednej strony i JA z drugiej strony mego mopsożelaznego piecyka*, je přitom taková obraznost podrobována parodickému a grotesknímu přetvoření (Bůh-policista, groteskně zveličelý, tak například cinká želízky, zlomyslně trestá člověka za sebemenší přestupek, ale zároveň se mu člověk skrze naději v jeho záhubu vysmívá). Watova koncepce poezie je záměrně natolik heterogenní, že se zdá jednoznačně vyzdvihovat svou „parodickou linii“ na úkor linie „sakrální“. Jednu polohu však nelze oddělit od druhé.

V rámci kapitol věnovaných Aleksandru Watovi jsou analyzovány vybrané watovské motivy zakořeněné v judaistické tradici, jež jsou podstatné i pro širší kontext autorovy tvorby (např. obrazy nicoty, protiklad světla a temnoty, sexuální symbolika nebo o motiv zrcadla jako místa prostupování různých světů, metafora mystických prožitků či jako symbol uspořádání vesmíru aj.). Velmi zajímavou se ukázala být Watova práce s jazykem (srov. futuristický koncept „osvobozených slov“). Lidské vědomí je u Wata implicitně vymezeno, ohraničeno kulturními kódy,⁶ klíčovým rysem se stává intertextualita („svět utkaný z jazyka“), specifické „mnohohlasí“ čerpající z různých tradic,⁷ hermetické pojetí textu (viz experimentální básnická próza *JA z jednej strony i JA z drugiej strony mego mopsożelaznego piecyka*, v níž sledujeme poněkud chaotický proud obrazů sjednocený povětšinou jen postavou hlavního hrdiny a vypravěče v jedné osobě, v nichž se projevuje postupný rozpad jeho osobnosti vrcholící v závěrečném obrazu „rozdvojeného Já“, které si symbolicky prohlíží samo sebe ve dvířkách titulních „mopsożelaznych kamínek“).

Avantgardní princip osvobozených slov a snaha nejprve rozbít veškeré existující struktury a na jejich ruinách potom vybudovat nový svět může upomenout mimo jiné na kabalistické permutace písmen, jež také nejprve „bořily“ původní strukturu textu, aby posléze – téměř jako zásahem demiurga – sestavily z jednotlivých osvobozených prvků nový celek. (Podobný je i specificky subversivní vztah k tradici.⁸) Znak přitom odkazuje k dalšímu znaku a autor využitím tohoto postupu komplikuje sémantickou situaci textu. Watova specifická textová kombinatorika má pak své důsledky i pro pojetí subjektu promlouvajícího v textu, pro

⁵ Bůh je v této básni líčen jako surový dohlížitel nad člověkem, a to navíc obrovských, de facto nepopsatelných rozměrů (Wat se tak vrací ke kontroverznímu fenoménu antropomorfního jazyka, jímž býval Bůh i v některých kabalistických textech líčen). Takové obrazy lze číst například v kontextu mystického spisu *Šiur koma* („Měření postavy“) z 5. století, jenž uvádí popis postavy nepředstavitelných rozměrů, kterou spatřil prorok Ezechiél na Božím trůně.

⁶ VENCLOVA, Tomas. *Aleksander Wat. Obrazoburca*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997, s. 305–320.

⁷ „*Piecyk* nie jest utworem, który mógłby powstać na ulicy. Miejscem jego narodzin jest oczywiście Biblioteka.“ (BOLECKI, W. *Od potworów do znaków pustych. Z dziejów groteski: Młoda Polska i Dwudziestolecie Międzywojenne*. In: BOLECKI, W. *Pre-teksty i teksty*, Warszawa 1991, s. 104.)

⁸ LIPSZYC, Adam. *Mesjanizm i awangarda, czyli fantazja historiozoficzna na motywach frankistowskich. Tekstualia*. 2009, č. 3, s. 112.

způsob, jímž je ono výše zmíněné rozdvojení subjektu v *Piecyku* charakterizováno. Čím více využívá autor postupy a figury opakování, přeskupování a kombinování (a tím je zároveň tematizuje), tím výrazněji se ono Já rozpolcuje, rozpadá, štěpí.

Zajímavým doplněním Watovy rané básnické tvorby jsou jeho prozaické texty z 20. let. Jsou-li Watovy futuristické básně (*Piecyk* nevyjímaje) voláním po světě bez Boha, jakkoli bolestně prožívaným, pak jeho povídky ukazují důsledky takového aktu odštíhnutí světa od Boha. Wata se zdá fascinovat problematika světa zbaveného Boha i důsledků, jaké má absence Boha jako základního duchovního ukotvení pro člověka. Například v povídce *Bezrobotny Lucifer* se i ďábel – vedle Boha – stává nepotřebným. Povídka *Żyd wieczny tułacz* je zase svéráznou antiutopickou groteskou odehrávající se v budoucnosti, v níž dojde ke zvláštnímu smísení židovství a katolicismu a zacyklení ve vzájemné výměně rolí (navíc s jasnými odkazy na židovskou pseudomesiášskou tradici, například učení Jakuba Franka).

Watovo dílo současně představuje originální syntézu vybraných židovských a křesťanských představ či motivů. „(...) coraz głębiej w jestestwie swoim czuję się Żydem, dalekim potomkiem XI-wiecznego filozofa z Troyes, Raszi, komentatora *Biblii*, potomkiem pokoleń rabinów, z kasty kapłanów (...)“⁹ „(...) szukałem ratunku w chrzcie, wierzyłem gorąco, chciałem wierzyć, że ten akt sakramentu, chociaż nie wyleczy mnie z moich bólów, ale da mi łaskę i siłę, i radość ich znoszenia.“¹⁰ Tyto dvě poznámky Aleksandra Wata z jeho deníkových vzpomínek představují dva póly jeho (nejen literárního) hledání *sacrum*. Watova tvorba má tak svůj nepopiratelný religiózní rozměr, jenž se vztahuje především k tradici židovské, ale i křesťanské (po válce se nechal Wat pokřtít, ale ani v křesťanské víře nakonec nenalezl zakotvení; na postavě Ježíse Krista jej přitom fascinoval moment utrpení, psychologie člověka-Mesiáše opuštěného Bohem v okamžiku největší bolesti).

Bruno Schulz vyrostl rovněž v židovské rodině, nijak aktivně se však do náboženského života svého rodného města a místní židovské komunity nezapojoval (a na rozdíl od Wata se k vlastnímu „židovství“ explicitně nevyjadřoval). Neznamená to však, že čtení Schulze touto optikou nemá své opodstatnění a že nemůže nabídnout podnětné úvahy. Lublinský literární historik Władysław Panas byl sice přesvědčen o zásadní Schulzově inspiraci konceptem tzv. luriánské kabaly, ve skutečnosti jsou však narážky na židovskou mystiku a některé její základní, namnoze zobecnělé představy poměrně rafinovaně ukryty pod vrstvou Schulzova specifického synkretismu a různými způsoby modifikovány.

Řada motivů, s nimiž Schulz ve svých prózách (*Skořicové krámy*) pracuje, nachází svoji obdobu v kabalistické vizi světa a jeho stvoření. Jedním ze základních východisek je Schulzova klíčová metafora světa jako textu, respektive knihy (Schulzova metaforika nezvykle často sahá po slovní zásobě ze sémantického pole pojmů „text“ či „psaní/čtení“). Schulzovi hrdinové – v řadě textualizačních metafor – neustále čtou svět kolem sebe a originálně si jej interpretují. V předkládané práci sledujeme podobné hermeneutické motivy: princip konstruování „světa textu“ jako zašifrovaného komunikátu (v tomto kontextu je zajímavá především novela *Wiosna*: čtenář se v ní stává svědkem toho, jakým způsobem –

⁹ WAT, Aleksander. WAT, Aleksander. *Dziennik bez samogłosek*. In: WAT, A. *Dziennik bez samogłosek*. Warszawa: Czytelnik, 1990, s. 231.

¹⁰ *Ibidem*.

s pomocí údajně posvátného textu – interpretuje svět kolem sebe její hlavní hrdina a vypravěč v jedné osobě, a spolu s ním pak pátráme po smyslu celého příběhu; jen neustálá interpretace znaků, jež nás obklopují, dává skutečnosti smysl – život je neustálou exegezí), důležitost komentáře či figuru palimpsestu/apokryfu (momenty, kdy dochází k prolnutí dvou či vícera textů, které krom jiného zakládá originální intertextualitu Schulzových próz), poukazující na skryté aspekty bytí. Ústředním bodem Schulzova literárního světa je pak Kniha (tajemný „Autentik“), symbol nedosažitelné dokonalosti, jakási obdoba židovské Tóry jako nejvyšší autority. Tóra byla pro židovské mystiky obdobným „*corpus symbolicum*“,¹¹ jakým je Kniha pro dětského vypravěče Schulzových próz. Stejně jako v jiných případech se i u těchto Schulzových motivů neustále proplétají odkazy na takřka posvátnou váhu textu a psaného slova s groteskními obrazy falešných či přizemních nápodob takového textu („Autentik“ tak Schulzovi hrdinové nalézají ve zbytcích starého obrázkového katalogu plného absurdních reklam...).

Na stejném principu rozlomení mezi jakýsi stesk po posvátnu a jeho váze na jedné straně a groteskní deformaci na straně druhé fungují u Schulze i jiné motivy, například motiv sekundárního stvoření (ergo nádoby božského konání – a současně rivalizace s Bohem), dovedený až k – opět originálně pojatému – obrazu stvoření, respektive oživení golema. Koncept „umělého stvoření“ je přitom u Schulze mnohem bližší starším židovským mystickým představám o jazykovém stvoření světa skrze akt pojmenování (i v kabale byl golem obvykle oživován kombinací písmen hebrejské abecedy), respektive stvoření golema jako jistého magického úkonu, než pozdějším modifikovaným legendám o umělé bytosti jakožto sluhovi člověka, respektive hrozbě, jakou takové stvoření pro člověka představuje. U Schulze se v něm dají odhalit dvě základní roviny: 1. fascinace hmotou jakožto prazárodkem všeho potenciálně existujícího („stvořitelného“)¹² i otázkou, jak lze hmotu formovat (viz otcovy demiurgické teorie i motiv tzv. fermentace hmoty, výrazný například v povídce *Traktat o manekinach*, ale projektovaný i do řady podobných obrazů rozrůstání a bujení) – a 2. motiv „ilegálního, heretického stvoření“, jisté konkurence Bohu, zahrnující v sobě i důraz kladený na demiurgické ambice člověka (Schulzovi hrdinové si libují v laciné, nedokonalé nápodobě Božího aktu stvoření, jenž tak podléhá groteskní deformaci). Výsledkem jsou pak nejrůznější nedokonalé, zmrzačené a „invalidní“ postavy, výplody těchto stvořitelských snah (například oživené voskové figuríny z novely *Wiosna*). S podobnými motivy úzce souvisí také princip metamorfózy. Schulze fascinují nejrůznější momenty proměny, okamžiky, kdy se jedna forma či fyzická manifestace mění v jinou. To se týká jak jeho představy o golemovi (jehož příběh v sobě zahrnuje i moment zničení, tedy proměny zpět v nehybnou hmotu), tak například groteskní proměny postavy otce v nejrůznější podřadné formy bytí. Hmota není pro Schulze mrtvá, lze ji neustále tvarovat. Princip metamorfózy zakládá rovněž nezvyklou dynamiku Schulzova literárního světa.

¹¹ SCHOLEM, Gershom. *Mistycyzm żydowski i jego główne kierunki*. Warszawa: Aletheia, 2007, s. 234.

¹² Srov. např. jeden z původních významů slova golem v židovské tradici – golem byl chápán jako „pralátka“, zárodečná hmota, která teprve může nabýt různých konkrétních podob (viz např. IDEL, Moše. *Golem. Židovské magické a mystické tradice o umělém člověku*. Praha: Vyšehrad, 2007, s. 58–59; SADEK, Vladimír. *Židovská mystika*. Praha: Fra, 2003, s. 145–146).

Na Schulzově golemovském motivu je pak podstatný i moment pojmenování – dokud různé formy bytí nedostanou jméno, neexistují. Stejně tak si je ale Schulz vědom faktu, že to podstatné obyčejnými slovy nazvat nelze. Absolutní, respektive prvotní smysl člověku neustále uniká. Schulz se přitom „centru“, tedy onomu univerzálnímu smyslu, přibližuje tematizací a prohlubováním poměrně uzavřené množiny obrazů, respektive metafor. Schulzovo „mnohosloví“ je zúženo na minimální sémantické pole, dochází u něj k nezvyklé sémantické kondenzaci. „Centrum“ však zůstává nevyslovitelné a zároveň nedosažitelné. Nelze je pojmenovat (tedy nazvat cele a přesně), lze je pouze poodhalit za pomoci „jazykových zlomků“, náznaků, proudu perifrází.

Rovněž obrazy (s)tvoření ve *Skořicových krámech* lze číst v kontextu židovské mystiky. *Skořicové krámy* v sobě mají zakódovanu jak originální vizi kosmogonie, tak také eschatologie. Onu druhou rovinu podrobně analyzoval již Władysław Panas, zejména v podobě tzv. mesiášského motivu.¹³ Jde-li o obrazy stvoření, nabízí Bruno Schulz poměrně konzistentní vizi opakující se v různých drobných variacích v mnoha jeho prózách. Lze v nich vyzorovat řadu na sebe navazujících obrazů: prvotní hloubka, jádro (beroucí na sebe často podobu prvotní prázdnoty) – vnitřní pnutí, iniciální vnitřní pohyb – první shluky hmoty šířící se prostorem – narůstající bohatství forem (často doprovázené světelnou symbolikou). Taková představa se zdá v základu korespondovat s kabalistickou představou o stvoření světa. I tam najdeme obraz prvotní prázdnoty (představa o dokonalém Božství, jež nelze opsat slovy, a proto bylo vykládáno jako Nicota) a následně světelné emanace směrem od „centra“ formující a strukturující stvořený svět.

Bolesław Leśmian je mezi třemi námi analyzovanými autory tím, v jehož tvorbě jsou ohlasy židovské mystiky nejméně zjevné (básník sice pocházel z židovské rodiny, avšak ta měla k judaismu jen volný vztah). Pohled na jeho texty touto optikou však dokáže odhalit řadu podnětných aspektů a představuje zajímavé srovnání s autory výše uvedenými. Na první pohled zaujme Leśmianova báseň *Kabala*, která však nabízí namísto hlubší reflexe židovské mystiky obraz kabaly jako okultní vědy založené na vykládání karet na principu zlidovělého tarotu. (Může tím však upomenout na ještě další rovinu reflexe tradičních kabalistických představ, a sice tu stereotypní, zjednodušenou do podoby jakýchsi obecných, zlidovělých představ, jak je od 15. století tradovala mimo jiné i tzv. křesťanská kabala.) Jinde jsou však možná echa židovské duchovní tradice hlouběji zašifrována, na první pohled zůstávají skrytá a projevují se spíše v rovině jakýchsi obecných principů, na nichž Leśmianovo básnické dílo stojí (motivy prázdnoty, nicoty, metamorfózy, specifické ontologické dynamiky autorova básnického světa, vztahu člověka k Bohu apod.). Čtení těchto motivů v kontextu židovské mystické tradice nabízí jejich nové nasvícení.

Vzhledem k širšímu kontextu židovské tradice zaujme básnická tvorba Bolesława Leśmiana, stojícího na pomezí modernistické poetiky Mladého Polska a meziválečného dvacetiletí, svým důrazem na zobrazování „neexistujících světů“, světů na pomezí mezi bytím a ne-bytím, svými obrazy nedokonalých forem existence (viz také „golemovská“ představa nedokonalého stvoření, např. v básních *Lalka* nebo *Batwan ze śniegu*, kde se takovým

¹³ PANAS, Władysław. *Księga blasku. Traktat o kabale w prozie Brunona Schulza*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1997.

„golem“ stává falešný bůžek v podobě sněhuláka). Leśmianovy „heretické“ představy o možnostech zmnožit původně božský akt stvoření a vdechnout život nejrozmanitějším zmrzačeným formám bytí na okraji světa, jaký běžně zakoušíme, dovolují interpretovat jeho poetiku jako pokus o stvoření nových světů. Svět je přitom prezentován jako prostor porůznu roztroušených aspektů bytí, snad střípků původní dokonalosti, jejichž „posbírání“ nám teprve umožní nahlédnout celek. Například Leśmianovu báseň *Szewczyk* lze číst jako komentář k chasidské legendě o Henochovi, ševci, který „(...) při každém vpichu šídla spojoval nejen svršek se spodkovou usní, ale nýbrž i vše horní se vším spodním (...).“¹⁴ Jako by Leśmianův švec, který chce Bohu ušít boty, následoval symbolicky Henocha a svým šitím „božského obutí“ sjednocoval horní a dolní svět, spojoval sféru lidskou a sféru božskou, neboť rituál chápala mystika jako kosmický úkon, jenž udržuje svět v chodu (a možná i pomáhá posbírat ony střípky původně dokonalého světa, tedy realizovat *tikkun*, nápravu světa po nepodařeném stvoření známém z luriánské kabaly, jež do světa rozšířilo prvky zla). Báseň *Szewczyk* mimochodem ještě jednou připomene tradici textů *šiuur koma* – i zde je Bůh líčen jako nedostupná a absolutní dokonalost, avšak hrdina básně si jej neumí představit jinak než jako lidskou bytost obrovských rozměrů. Bytost, které lze ušít boty...

Časté Leśmianovy motivy „nebytí“ (v různé jeho „hustotě“ a intenzitě) nabývají specifického významu v kontextu židovské mystiky. Leśmianova nicota a různé formy „neexistence“ totiž nejsou totální prázdnotou, ale spíše oblastí potenciality. Z beztvaré nicoty („Podoba, kterou lze nazvat Nic, je nepopsatelně prorostlá beztvarostí.“)¹⁵ postupně vyvstávají tvary a formy. Leśmian se zdá narážet mimo jiné na koncept stvoření *ex nihilo*, známý i ze židovské tradice. Židovská mystika jej však chápala specificky – rozlišovala totiž skrytou „podstatu Božství“ (tedy ono nepopsatelné a nekonečné „Nic“) a „Boha stvořitele“. Stvoření z ničeho v podání kabaly tak bylo spíše procesem postupné emanace z „Ničeho“ – a toto „Nic“ bylo jedním ze jmen Boha, synonymem dokonalosti. Takové „nic“ je v obou těchto případech spíše absolutní potencialitou, jež i u Leśmiana umožňuje plynulý přerod forem z jedné podoby do jiné. Vracíme se tak ještě jednou k principu metamorfózy, jenž se silně projevuje i u autora sbírky *Louka*. Metamorfózy v Leśmianových básních jsou jedním z prostředků, které slouží dynamizaci, zdůrazňují neustálé „dění se“. Motiv metamorfózy v poezii Bolesława Leśmiana lze číst rovněž v kontextu jiné židovské tradice, která věřila v převtělování duší (nazývané *gilgul*), jehož podstatou není nic jiného než právě neustálá proměna.

Leśmianova specifická práce s jazykem (například řada neologismů) vybízí rovněž k zamyšlení nad postavením jazyka a slova vzhledem k jeho kreativnímu potenciálu (obdobně jako u Schulze; zatímco ten však hledá ukryté roviny „textu světa“, Leśmian experimentuje s nazýváním). Je-li jazyk neoddělitelný od skutečnosti, je tato skutečnost de facto jazykové povahy; jazykem – a z jazyka – pak lze vytvářet i nové světy a formy bytí, u Leśmiana také okamžitě pojmenovávané, právě nejružnějšími novotvary. Navíc i Leśmian, podobně jako Schulz, uvažuje v kontextu svých jazykových experimentů nad návratem (básnického) slova

¹⁴ SCHOLEM, Gershom. *Kabala a její symbolika*. Praha: Volvox Globator, 1999, s. 121.

¹⁵ SCHOLEM, Gershom. *O mystické podobě Božství. Studie k základním pojmům kabaly*. Praha: Malvern, 2011, s. 39. Citát se vztahuje k charakteru dokonalého a nepoznatelného, skrytého Božství v kabale.

k jeho kořenům, k jeho původní jednotě a celistvosti, již ještě nenarušovala logičnost a abstraktnost jazyka „prozaického“. Leśmianův „negativní slovník“ („bezčasí“, „bezsvěty“, „nebytí“ apod.) pak odpovídá jeho v zásadě negativní ontologii (zajímají jej různé formy „neexistence“).

Leśmianovu poezii nelze jednoznačně vztáhnout k žádné institucionalizované formě víry. Bůh se u něj objevuje v mnoha různých podobách a nikdy jej nelze jednoduše ztotožnit s Bohem určitého konkrétního náboženství. I u Leśmiana přitom najdeme básně, v nichž se člověk snaží konkurovat Bohu (například *Pan Błyszczczyński*, kde si chce titulní hrdina stvořit vlastní svět, byť se opět – podobně jako u Schulze – stává stvořitelem nedokonalým, nebo poema *Eliasz*). Mnohým Leśmianovým hrdinům to zároveň umožňuje vstoupit s Bohem do přímého kontaktu. Protipólem jsou pak básně, v nichž Leśmian vyjadřuje pochybnosti ohledně moci či samotné existence Boha, respektive básně, ve kterých je Boží existence přímo zpochybněna. Bůh je často buď nepřítomen, mizí nebo se o něm přímo praví, že neexistuje (jako v básni *Jadwiga*). I pokud se však Leśmianovi hrdinové setkávají s Bohem, nelze tyto obrazy vnímat jako zápis mystické zkušenosti, ani té groteskně podbarvené, jako tomu může být u Aleksandra Wata. Leśmian nebyl ani mystikem, ale ani ateistou. Bůh se v jeho poezii objevuje nejčastěji jako epifenomén,¹⁶ je „jen“ jedním ze „způsobů existence“, projevuje se vždy jen v jednom ze svých aspektů, je dalším článkem Leśmianova ontologicky bohatého a mnohvrstevnatého světa.

Všem třem analyzovaným autorům je pak společný specifický vztah ke slovu a k jazyku, fascinace slovem a jazykem jakožto tvůrčím prvkem. Reflexe jazyka a jeho vztahu ke světu i nejrůznější hermeneutické motivy a jazykové experimenty najdeme u každého z nich. I v židovské mystické tradici ostatně sehrává koncept slova, respektive textu klíčovou roli. Domníváme se, že právě topoi vztahující se ke slovu a textu představují zastřešující kontext pro řadu dalších motivů a obrazů, které se v tvorbě Wata, Schulze i Leśmiana vyskytují, včetně například často mylně vykládaného motivu golema (viz také například schulzovský motiv *Knihy*, *Watova hra se znaky a mozaika významů* skrytá za nimi apod.). Zejména Aleksandru Watovi a Bruno Schulzovi je pak společná snaha hrát si s textem, přeskupovat jej (svým způsobem analogicky k textové kombinatorice či písmenné permutaci známé z kabalistické hermeneutiky), podrobovat jej nejrůznějším metamorfózám, abychom se dobrali podoby, která se co nejvíce přibližuje „pravdě“ (či schulzovským „kořenům bytí“). Futuristické dílo Aleksandra Wata je příkladem radikálního experimentu směřujícího k desémantizaci, zejména v tzv. *namopanikách*, básnických textech, v nichž hlavní roli plní hlásková instrumentace, podtržená navíc netradiční futuristickou ortografií demaskující konvenčnost zápisu. Již ve *Watově Piecyku* hrála podstatnou roli redukce logické syntaxe do podoby „svatého blábolení“,¹⁷ zbavení syntaxe racionality,¹⁸ psaní ve stavu „přistínění vědomí“, osvobození temných, hlubinných slov a významů.¹⁹ Oslabená referenční funkce a

¹⁶ ROWIŃSKI, Cezary. *Człowiek i świat w poezji Leśmiana. Studium filozoficznych koncepcji poety*. Warszawa: PWN, 1982, s. 174–181.

¹⁷ WAT, Aleksander. *Coś niecoś o Piecyku*. Brulion. In: WAT, A. *Wybór wierszy*. Wrocław: Ossolineum, 2008, s. 308.

¹⁸ *Ibidem*, s. 311.

¹⁹ *Ibidem*, s. 311–312.

jistá deformace běžného, zažitého jazyka je nejzřejmější právě u Wata. Jistou paralelou mezi Watem a Leśmianem pak může být časté využívání novotvarů. Schulzův literární svět je pak mimo jiné i praktickým příkladem prolínání světa a textu: víra Schulzových hrdinů v transcendentní pravdu (jejíž zárukou byl v judeokřesťanské tradici Bůh, dávající „textu světa“ smysl) trvá jen do okamžiku, než je nahrazena neméně autentickou vírou ve smysl, jenž „textu světa“ dávají (namísto Boha) sami hrdinové *Skořicových krámů* a jejich vlastní interpretace světa. Role čtenáře a stvořitele („sekundárního demiurga“) se tak neustále prostupují.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Primární literatura:

Antologia polskiego futuryzmu i Nowej Sztuki. JAROSIŃSKI, Z., ed. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978.

LEŚMIAN, Bolesław. *Poezje zebrane*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1957.

LEŚMIAN, Bolesław. *Szkice literackie*. TRZNADEL, J., ed. Warszawa: PIW, 1959.

LEŚMIAN, Bolesław. *Zdzczenie obyczajów pośmiertnych*. TRZNADEL, J., ed. Kraków: Arcana, 1998. ISBN: 83-86225-12-2.

SCHULZ, Bruno. *Księga listów*. FICOWSKI, J., ed. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1975.

SCHULZ, Bruno. *Proza*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1964.

SCHULZ, Bruno. *Szkice krytyczne*. KITOWSKA-LYSIAK, M., ed. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. ISBN: 83-227-1520-X.

WAT, Aleksander. *Bezrobotny Lucyfer i inne opowiesci*. BOLECKI, W. a J. ZIELIŃSKI, eds. Warszawa: Czytelnik, 1993. ISBN: 83-07-02219-3.

WAT, Aleksander. *Bezrobotny Lucyfer*. Warszawa – Kraków: Fundacja Zeszytów Literackich – Austeria, 2009. ISBN: 978-83-60046-96-8.

WAT, Aleksander. Coś niecoś o Piecyku. Brulion. In: WAT, A. *Wybór wierszy*. Wrocław: Ossolineum, 2008, s. 292–313. Biblioteka Narodowa, Seria I, sv. 300. ISBN: 978-83-04-04940-6.

WAT, Aleksander. Dziennik bez samogłosek. In: WAT, A. *Dziennik bez samogłosek*. Warszawa: Czytelnik, 1990, s. 85–237. ISBN: 83-07-02112-X.

WAT, Aleksander. Kartki na wietrze. In: WAT, A. *Dziennik bez samogłosek*. Warszawa: Czytelnik, 1990, s. 239–313. ISBN: 83-07-02112-X.

WAT, Aleksander. *Mój wiek. Pamiętnik mówiony, t. I*. 3. vyd. Warszawa: Czytelnik, 1990. ISBN: 83-07-02054-9.

WAT, Aleksander. *Mój wiek. Pamiętnik mówiony, t. II*. 3. vyd. Warszawa: Czytelnik, 1990. ISBN: 83-07-02054-9.

WAT, Aleksander. Moralia. In: WAT, A. *Dziennik bez samogłosek*. Warszawa: Czytelnik, 1990, s. 11–84. ISBN: 83-07-02112-X.

WAT, Aleksander. *Publicystyka. Pisma zebrane, t. V*. Warszawa: Czytelnik, 2008. ISBN: 978-83-07-03152-1

České překlady:

LEŚMIAN, Bolesław. *Druhá smrt*. MIKEŠOVÁ, I., přel. Olomouc: Votobia, 1995. Malá díla, sv. 40. ISBN: 80-7198-028-5.

- LEŚMIAN, Bolesław. *Rostla viševň na královském sadě*. DVOŘÁČKOVÁ, V., přel. Jinočany: H & H, 2005. Poesis, sv. 21. ISBN: 80-7319-035-4.
- LEŚMIAN, Bolesław. *Zelená hodina*. PILAŘ, J., přel. Praha: Mladá fronta, 1972. Květy poezie, sv. 104.
- SCHULZ, Bruno. *Republika snů. Skořicové krámy. Sanatorium Na věčnosti. Fragментy*. BARTOŠ, O., E. SOJKA a V. DVOŘÁČKOVÁ, přel. Praha: Odeon, 1988.
- SCHULZ, Bruno. *Skořicové krámy*. JECHOVÁ, H., E. SOJKA a O. BARTOŠ, přel. Praha: Odeon, 1968. Světová četba, sv. 394.

Sekundární literatura:

- ADAMCZYK-GARBOWSKA, Monika. *Odcienie tożsamości. Literatura żydowska jako zjawisko wielojęzyczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. ISBN: 83-227-2282-6.
- ARMSTRONGOVÁ, Karen. *Dějiny Boha*. Praha: Argo, 1996. ISBN: 80-7203-050-7.
- BACHTIN, Michail Michajlovič. Promluva v románu. In: BACHTIN, M. M. *Román jako dialog*. Praha: Odeon, 1980, s. 40–186.
- BANIECKA, Ewa. *Poezja a projekt egzystencji. W kręgu postaw i tożsamościowych dylematów w twórczości Aleksandra Wata*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2008. Wokół Literatury, sv. 4. ISBN: 978-83-7453-801-5.
- BARTHES, Roland. *Kritika a pravda*. Praha – Liberec: Dauphin, 1997. Studie, sv. 4. ISBN: 80-86019-53-5.
- BARTHES, Roland. *S/Z*. Praha: Garamond, 2007. Francouzské myšlení, sv. 2. ISBN: 978-80-86955-73-5.
- BENJAMIN, Walter. *Dílo a jeho zdroj*. Praha: Odeon, 1979.
- BERNACKI, Marek. *Hermeneutika fenomenu istnienia: studia o polskiej literaturze współczesnej (Vincenz, Miłosz, Wojtyła, Herbert, Szymborska)*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, 2010. Rozprawy Naukowe – Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej, sv. 28. ISBN: 978-83-62292-36-3.
- BÍLEK, Petr A. *Hledání jazyka interpretace k modernímu prozaickému textu*. Brno: Host, 2003. Teoretická knihovna, sv. 8. ISBN: 80-7294-080-5.
- BÍLIK, René. *Interpretácia umeleckého textu*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2009. ISBN: 978-80-8082-289-7.
- BŁOŃSKI, Jan. On the Jewish Sources of Bruno Schulz. *Cross Currents*. 1993, č. 12, s. 54–68. ISSN: 0011-1953.
- BŁOŃSKI, Jan. Świat jako Księga i komentarz (O żydowskich źródłach twórczości Brunona Schulza). *Polonistyka*. 1993, č. 4, s. 198–204. ISSN: 0551-3707.
- BOLECKI, Włodzimierz. Modernizm w literaturze polskiej XX wieku – rekonesans. In: BOLECKI, W. *Modalności modernizmu. Studia – analizy – interpretacje*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2012, s. 51–96. ISBN: 978-83-61750-29-1.
- BOLECKI, Włodzimierz. Od potworów do znaków pustych. Z dziejów groteski: Młoda Polska i Dwudziestolecie Międzywojenne. In: BOLECKI, W. *Pre-teksty i teksty. Z zagadnień związków międzytekstowych w literaturze polskiej XX wieku*. 2. vyd. Warszawa: PWN, 1991, s. 102–158. ISBN: 83-01-12689-2.
- BOLECKI, Włodzimierz. *Poetycki model prozy w dwudziestoleciu międzywojennym. Witkacy, Gombrowicz, Schulz i inni. Studium z poetyki historycznej*. 2. vyd. Kraków: Universitas, 1996. ISBN: 83-7052-321-8.

- BOLECKI, Włodzimierz. *Połowanie na postmodernistów (w Polsce) i inne szkice*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999. ISBN: 83-08-03020-3.
- BONIECKI, Edward. *Archaiczny świat Bolesława Leśmiana. Studium historycznoliterackie*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2008. ISBN: 978-83-7453-798-8.
- BÖNISCHOVÁ, Helena. *Ma'ase merkava. Starověká židovská mystika*. Praha: P3K, 2012. ISBN: 978-80-87186-74-9.
- BOROWSKI, Jarosław. „Między bluźniercą a wyznawcą“. *Doświadczenie sacrum w poezji Aleksandra Wata*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1998. Literatura Współczesna – Pisarze i Problemy, sv. 4. ISBN: 83-87703-19-2.
- BOUZEK, Jan a Zdeněk KRATOCHVÍL. *Od mýtu k logu*. Praha: Herrmann a synové, 1994.
- BUBER, Martin. *Já a Ty*. 3. vyd. Praha: Kalich, 2005. ISBN: 80-7017-020-4.
- BUDZYŃSKI, Wiesław. *Schulz pod kluczem*. 2. vyd. Warszawa: Świat Książki, 2013. ISBN: 978-83-7799-753-6.
- BUKWALT, Miłosz. *Literackie portrety żydowskich ojców w prozie Brunona Schulza i Danila Kiša*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. Slavica Wratislaviensia, sv. 125. ISBN: 83-229-2416-X.
- COATES, Paul. *Identyczność i nieidentyczność w twórczości Bolesława Leśmiana. Studium o tautologii, paradoxie i lustrze*. Warszawa: PIW, 1986. ISBN: 83-06-01333-6.
- CZABANOWSKA-WRÓBEL, Anna. „Kto cię odmłodzi, żywocie wieczny?“ Mistyka żydowska w poezji Bolesława Leśmiana. *Pamiętnik Literacki*. 2003, č. 3, s. 85–101. ISSN: 0031-0514.
- CZABANOWSKA-WRÓBEL, Anna. *Baśń w literaturze Młodej Polski*. Kraków: Universitas, 1996. ISBN: 83-7052-421-4.
- CZABANOWSKA-WRÓBEL, Anna. *Złotnik i śpiewak. Poezja Leopolda Staffa i Bolesława Leśmiana w kręgu modernizmu*. Kraków: Universitas, 2009. Modernizm w Polsce, sv. 29. ISBN: 97883-242-0839-5.
- DOHMEN, Christoph a Günter STEMBERGER. *Hermeneutika židovské Bible a Starého zákona*. Praha: Vyšehrad, 2007. ISBN: 978-80-7021-874-7.
- DZIADEK, Adam. Psychoanaliza tekstu Aleksandra Wata. In: *W „antykwaracie anielskich ekstrawagancji“*. O twórczości Aleksandra Wata. BOROWSKI, J. a W. PANAS, eds. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2002, s. 275–291. Literatura Współczesna – Pisarze i Problemy, sv. 7. ISBN: 83-7363-070-8.
- DZIADEK, Adam. *Rytm i podmiot w liryce Jarosława Iwaszkiewicza i Aleksandra Wata*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, sv. 1824. ISBN: 83-2226-0931-0.
- ECO, Umberto, Richard RORTY, Jonathan CULLER a Christine BROOKE-ROSEOVÁ. *Interpretácia a nadinterpretácia*. COLLINI, S. (ed.). Bratislava: Archa, 1995. Filozofia do vrecka, sv. 25. ISBN: 80-7115-080-0.
- ECO, Umberto. *Hledání dokonalého jazyka v evropské kultuře*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. Utváření Evropy, sv. 3. ISBN: 80-7106-389-4.
- ECO, Umberto. *Lector in fabula: role čtenáře aneb Interpretiční kooperace v narativních textech*. Praha: Academia, 2010. Možné světy, sv. 3. ISBN: 978-80-200-1828-1.
- ECO, Umberto. *Meze interpretace*. Praha: Karolinum, 2004. ISBN: 80-246-0740-9.
- ECO, Umberto. *Mysl a smysl. Sémiotický pohled na svět*. Praha: Moraviapress, 2000. Knihovna Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97, sv. 2. ISBN: 80-86181-36-7.
- ELIADE, Mircea. *Traktat o historii religii*. 2. vyd. Łódź: Opus, 1993. ISBN: 83-7089-007-5.
- EYSTEINSSON, Astradur. Awangarda jako/czy modernizm? In: *Odkrywanie modernizmu*. NYCZ, R., ed. Kraków: Universitas, 1998, s. 155–227. ISBN: 83-7052-900-3.

- FICOWSKI, Jerzy. *Regiony wielkiej herezji i okolice. Bruno Schulz i jego mitologia*. Sejny: Pogranicze, 2002. ISBN: 83-86872-37-3.
- FIK, Ignacy. Literatura choromaniaków. In: FIK, I. *Wybór pism krytycznych*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1961, s. 126–134.
- GADAMER, Hans-Georg. *Aktualita krásneho. Umenie jako hra, symbol a slávnosť*. Bratislava: Archa, 1995. ISBN: 8071150789.
- GADAMER, Hans-Georg. *Pravda a metoda I: nárys filosofické hermeneutiky*. Praha: Triáda, 2010. Paprsek, sv. 18. ISBN: 978-80-87256-04-6.
- GADAMER, Hans-Georg. *Problém dějinného vědomí*. Praha: Filosofía, 1994. Parva philosophica, sv. 6. ISBN: 80-7007-062-5.
- GAZDA, Grzegorz. *Awangarda, nowoczesność i tradycja. W kręgu europejskich kierunków literackich pierwszych dziesięcioleci XX w.* Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1987. ISBN: 83-218-0582-5.
- GŁOWIŃSKI, Michał. *Zaświat przedstawiony. Szkice o poezji Bolesława Leśmiana*. Warszawa: PIW, 1981. ISBN: 83-06-00195-8.
- GRYSZKIEWICZ, Bogusław. Ironia i mistycyzm. *Miesięcznik Literacki*. 1980, č. 3, s. 84–92. ISSN: 0026-3567.
- GUTOWSKI, Wojciech. Literatura wobec sacrum. Wątpliwości i propozycje. In: GUTOWSKI, W. *Wśród szczytów transcendencji: szkice o sacrum chrześcijańskim w literaturze polskiej XX wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika, 1994, s. 5–23. ISBN: 83-231-0536-7.
- GYTOWSKA, Magdalena. Z schulzologii polskiej. *Midrasz*. 2003, č. 3, s. 46–50. ISSN: 1428-121X.
- HABERMAS, Jürgen. Uniwersalne roszczenia hermeneutyki. In: *Współczesna myśl literaturoznawcza w Republice Federalnej Niemiec. Antologia*. ORŁOWSKI, H., ed. Warszawa: Czytelnik, 1986, s. 35–60. ISBN: 83-07-01144-2.
- HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. 2. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2002. Knihovna novověké tradice a současnosti, sv. 10. ISBN: 80-7298-048-3.
- HERTZ, Aleksander. *Żydzi w kulturze polskiej*. 2. vyd. Warszawa: Biblioteka „Więzi“, 2003. Biblioteka „Więzi“, sv. 57. ISBN: 83-88032-56-9.
- HODROVÁ, Daniela a kol. *...na okraji chaosu... Poetika literárního díla 20. století*. Praha: Torst, 2001. ISBN: 80-7215-140-1.
- HODROVÁ, Daniela. *Román zasvěcení*. Jinočany: H & H, 1993. Ars poetica, sv. 2. ISBN: 80-85787-34-2.
- HOMOLÁČ, Jiří. *Intertextovost a utváření smyslu v textu*. Praha: Karolinum, 1996. Acta Universitatis Carolinae. Philologica, Monographia, sv. 138. ISBN: 80-7184-201-X.
- HROCH, Jaroslav, Magdalena KONEČNÁ a Lukáš HLOUCH. *Proměny hermeneutického myšlení*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010. ISBN: 978-80-7325-231-1.
- HROCH, Jaroslav. K pojetí interpretace ve filosofické a hlubinné hermeneutice. In: *Studia Humanitatis – Ars Hermeneutica: metodologie a theurgie hermeneutické interpretace II*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2006, s. 7–13.
- CHWIN, Stefan. *Romantyczna przestrzeń wyobraźni*. Bydgoszcz: Pomorze, 1989. ISBN: 83-7003-085-8.
- IDEL, Moshe. *Absorbing perfections: Kabbalah and Interpretation* [online]. New Haven: Yale University Press, 2002 [cit. 2014-11-17]. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/natl/detail.action?docID=10176368>
- IDEL, Moše. *Golem. Židovské magické a mystické tradice o umělém člověku*. Praha: Vyšehrad, 2007. ISBN: 978-80-7021-664-4.
- IDEL, Moše. *Kabala. Nové pohledy*. Praha: Vyšehrad, 2004. Světová náboženství. ISBN: 80-7021-663-8.

- JANKOVIČ, Milan. Literární dílo jako trvající spor dvou diskurzů. *Česká literatura*. 2003, č. 5, s. 562–569. ISSN: 0009-0468.
- JANUSZKIEWICZ, Michał. *W-koło hermeneutyki literackiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 153–168. ISBN: 978-83-01-15270-3.
- JANUSZKIEWICZ, Michał. *Tropami egzystencjalizmu w literaturze polskiej XX wieku. O prozie Aleksandra Wata, Stanisława Dygata i Edwarda Stachury*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1998. Biblioteka Literacka Poznańskich Studiów Polonistycznych, sv. 11. ISBN: 83-909138-4-4.
- JAROSIŃSKI, Zbigniew. Wstęp. In: *Antologia polskiego futuryzmu i Nowej Sztuki*. JAROSIŃSKI, Z., ed. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978, s. III–CXXXV.
- JARZĘBSKI, Jerzy. Czasoprzestrzeń mitu i marzenia w prozie Brunona Schulza. In: JARZĘBSKI, J. *Powieść jako autokreacja*. Kraków – Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1984, s. 170–226. ISBN: 83-08-01229-9.
- JARZĘBSKI, Jerzy. *Prowincja – Centrum. Przypisy do Schulza*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. ISBN: 83-08-03812-3.
- JARZĘBSKI, Jerzy. *Schulz*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1999. ISBN 83-7023-741-X.
- JARZĘBSKI, Jerzy. Wstęp. In: SCHULZ, B. *Opowiadania. Wybór esejów i listów*. Wrocław – Kraków: Ossolineum, 1989, s. III–CXVIII. Biblioteka Narodowa, Seria I, sv. 264. ISBN: 83-04-02717-8.
- JOCZ, Artur. Bruno Schulz, czyli o gnostycznej pokusie literatury. In: *W ulamkach zwierciadła... Bruno Schulz w 110 rocznicę urodzin i 60 rocznicę śmierci*. KITOWSKA-ŁYSIAK, M. a W. PANAS, eds. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003, s. 275–288. Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego, sv. 99. ISBN: 83-7306-166-5.
- JURKOWSKA, Sylwia K. Autonomizacja języka poetyckiego Leśmiana. In: *Twórczość Bolesława Leśmiana. Studia i szkice*. CIEŚLAK T. a B. STELMASZCZYK, eds. Kraków: Universitas, 2000, s. 365–378. ISBN: 83-7052-738-8.
- KALIN, Arkadiusz. Księga heretycka – Schulzowski model kultury literackiej. In: *W ulamkach zwierciadła... Bruno Schulz w 110 rocznicę urodzin i 60 rocznicę śmierci*. KITOWSKA-ŁYSIAK, M. a W. PANAS, eds. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003, s. 289–320. Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego, sv. 99. ISBN: 83-7306-166-5.
- KANIA, Ireneusz. Kabała, czyli ku resakralizacji sakralnego. In: KANIA, I. *Opowieści Zoharu. O Kabale i Zoharze*. 2. wyd. Kraków: Homini/Tyniec, 2012, s. XV–XXXVIII. ISBN: 978-83-7354-429-1.
- KARKOWSKI, Czesław. Poezja na śmietniku. *Poezja*. 1978, č. 6, s. 64–68.
- KRISTEVA, Julia. *Slovo, dialog a román. Texty o sémiotice*. Praha: Sofis, Pastelka, 1999. ISBN: 80-902439-3-2.
- KUŹMA, Erazm. „Nieświęty bełkot“ we wczesnej twórczości Aleksandra Wata. In: *Elementy do portretu. Szkice o twórczości Aleksandra Wata*. CZYŻAK, A. a Z. KOPEĆ, eds. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011, s. 13–28. ISBN: 978-83-7177-818-6.
- KWIATKOWSKI, Jerzy. *Dwudziestolecie międzywojenne*. Warszawa: PWN, 2003. ISBN: 83-01-13851-3.
- LACHMANN, Renate. *Memoria fantastika*. Praha: Herrmann a synové, 2002. ISBN: 80-238-9565-6.
- LEGIERSKI, Michał. *Modernizm Witolda Gombrowicza*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1999. Badania Polonistyczne za Granicą, sv. 3. ISBN: 83-87456-44-6.
- LINDENBAUM, Shalom. Lektury Schulza. *Midrasz*. 2003, č. 3, s. 26–28. ISSN: 1428-121X.
- LIPSZYC, Adam. Mesjanizm i awangarda, czyli fantazja historyzoficzna na motywach frankistowskich. *Tekstualia*. 2009, č. 3, s. 111–118. ISSN: 1734-6029.

- LIPSZYC, Adam. Najoryginalniejsza książka o Schulzu, jaką do tej pory napisano (Michała Pawła Markowskiego „Powszechna rozwiązłość. Schulz, egzystencja, literatura“). *Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ*. 2013, č. 1, s. 91–98. ISSN: 1897-1962.
- LOOBY, Robert. Mit golema w twórczości Brunona Schulza. *Pamiętnik Literacki*. 2007, č. 2, s. 93–105. ISSN: 0031-0514.
- ŁOPUSZAŃSKI, Piotr. *Bolesław Leśmian. Marzyciel nad przepaścią*. Warszawa: Twój Styl, 2006. ISBN: 83-7163-491-9.
- ŁUKASZUK-PIEKARA, Małgorzata. [Tej znów nocy, dobrze po północy...] Aleksandra Wata. In: *W „antykwaracie anielskich ekstrawagancji“*. O twórczości Aleksandra Wata. BOROWSKI, J. a W. PANAS, eds. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2002, s. 121–143. Literatura Współczesna – Pisarze i Problemy, sv. 7. ISBN: 83-7363-070-8.
- MACKIEWICZ, Tomasz. Zmierzch i trwanie awangardy. *Tekstualia*. 2009, č. 3, s. 13–26. ISSN: 1734-6029.
- MARKIEWICZ, Henryk. *Literaturoznawstwo i jego sąsiedztwa*. Warszawa: PWN, 1989. ISBN: 83-01-09583-0.
- MARKOWSKI, Michał Paweł. *Polska literatura nowoczesna. Leśmian, Schulz, Witkacy*. Kraków: Universitas, 2007. ISBN: 97883-242-0732-9.
- MARKOWSKI, Michał Paweł. *Powszechna rozwiązłość. Schulz, egzystencja, literatura*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012. ISBN: 978-83-233-3412-5.
- MATOUŠEK, Jaroslav. *Gnose čili Tajné učení náboženské poslední století pohanských a prvních křesťanských*. 2. vyd. Praha: Herrmann, 1994.
- MATYWIECKI, Piotr. *Twarz Tuwima*. Warszawa: W.A.B., 2007. ISBN: 978-83-7414-041-6.
- MELETINSKIJ, Jelezar Moisejevič. *Poetika mýtu*. Praha: Odeon, 1989. ISBN: 80-207-0804-9.
- MIKULÁŠEK, Miroslav. *Hledání „duše“ díla v umění interpretace: genologicko-hermeneutická anamnéza „vnitřní formy“ artefaktu a mytopoidních forem narace*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2004. Universum, sv. 5. ISBN 80-7042-669-1.
- MIŁOSZ, Czesław. *Historia literatury polskiej*. 2. vyd. Kraków: Znak, 2010. ISBN: 978-83-240-1449-1.
- MITOSEKOVÁ, Zofia. *Teorie literatury. Historický přehled*. Brno: Host, 2010. Teoretická knihovna, sv. 24. ISBN: 978-80-7294-332-6.
- MOLEDA, Edyta. *Mowa cierpienia. Interpretacja poezji Aleksandra Wata*. Kraków: Universitas, 2001. ISBN: 83-7052-650-0.
- NALEWAJK, Żaneta. *W stronę perspektywizmu. Problematyka cielesności w prozie Brunona Schulza i Witolda Gombrowicza. Prolegomena*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2010. ISBN: 978-83-7453-975-3.
- NAPIERSKI, Stefan a Kazimierz WYKA. Dwugłos o Schulzu. In: WYKA, K. *Stara szuflada*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1967, s. 259–271. ISBN: 83-08-03091-2.
- NEUBAUER, Zdeněk. Legenda o Golemovi – mýtus o náboženství vědy (Software of Golem – Hard Core of Science). In: *Golem v náboženství, vědě a umění. Golem en la religion, la ciencia y el arte*. POJAR, M., ed. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2003, s. 38–69. ISBN: 80-85608-67-7.
- NEWMAN, Ja'akov a Gavri'el SIVAN. *Judaismus od A do Z. Slovník pojmů a termínů*. Praha: Sefer, 1992. Judaika, sv. 1. ISBN: 80-900895-3-4.
- NYCZ, Ryszard. Intertekstualność i jej zakresy: teksty, gatunki, światy. In: *Między tekstami. Intertekstualność jako problem poetyki historycznej*. ZIOMEK, J., J. SŁAWIŃSKI a W. BOLECKI, eds. Warszawa: PWN, 1992, s. 79–109. ISBN: 8301104791.
- NYCZ, Ryszard. *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie*. 3. vyd. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. ISBN: 978-83-231-3072-7.

- NYCZ, Ryszard. *Sylwy współczesne*. 2. wyd. Kraków: Universitas, 1996. ISBN: 83-7052-335-8.
- NYCZ, Ryszard. *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*. Kraków: Universitas, 2000. ISBN: 83-7052-691-8.
- OLEJNICZAK, Józef. *W-Tajemniczanie. Aleksander Wat*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999. ISBN: 83-226-0881-0.
- ORSKA, Joanna. *Przełom awangardowy w dwudziestowiecznym modernizmie w Polsce*. Kraków: Universitas, 2004. Modernizm w Polsce, sv. 6. ISBN: 83-242-0327-3.
- OTOROWSKI, Michał. Kabała chrześcijańska – między nauką a profecją. *Kronos*. 2013, č. 1, s. 5–10. ISSN: 1897-1555.
- OWCZARSKI, Wojciech. *Miejsca wspólne, miejsca własne. O wyobraźni Leśmiana, Schulza i Kantora*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2006. ISBN: 83-7453-718-3.
- PANAS, Władysław. „Antykwariat anielskich ekstrawagancji“ albo „święty bełkot“. Rzecz o Piecyku Aleksandra Wata. In: *W „antykwaracie anielskich ekstrawagancji“. O twórczości Aleksandra Wata*. BOROWSKI, J. a W. PANAS, eds. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2002, s. 5–22. Literatura Współczesna – Pisarze i Problemy, sv. 7. ISBN: 83-7363-070-8.
- PANAS, Władysław. *Księga blasku. Traktat o kabale w prozie Brunona Schulza*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1997. Literatura Współczesna – Pisarze i Problemy, sv. 3. ISBN: 83-86668-85-7.
- PANAS, Władysław. „Mesjasz rośnie pomalu...“. O pewnym wątku kabalistycznym w prozie Brunona Schulza. In: *Bruno Schulz. In memoriam 1892–1992*. KITOWSKIEJ-ŁYSIAK, M., ed. Lublin: Wydawnictwo FIS, 1992, s. 113–129.
- PANAS, Władysław. *Pismo i rana. Szkice o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej*. Lublin: Dabar, 1996. ISBN: 83-901671-0-7.
- PANAS, Władysław. Żeński Mesjasz, czyli o „Wiośnie“ Brunona Schulza. In: *W ulamkach zwierciadła... Bruno Schulz w 110 rocznicę urodzin i 60 rocznicę śmierci*. KITOWSKA-ŁYSIAK, M. a W. PANAS, eds. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003, s. 35–46. Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego, sv. 99. ISBN: 83-7306-166-5.
- PANKOWSKI, Marian. *Leśmian czyli bunt poety przeciw granicom*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. ISBN: 83-227-1378-9.
- PANKOWSKI, Marian. Leśmian. Bunt poety przeciwko granicom (III). *Estetyka Leśmiana. Wiadomości*. 33/959; 47/973, London, 16. 8. 1964; 22. 11. 1964; cit. podle: *Zwoje*. 1999, č. 3 [online], [cit. 2014-11-17]. Dostępne z: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje16/text12p.htm>.
- PAVLÁT, Leo. Golem. In: *Golem v náboženství, vědě a umění. Golem en la religion, la ciencia y el arte*. POJAR, M., ed. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2003, s. 16–27. ISBN: 80-85608-67-7.
- PIETRYCH, Krystyna. W chaosie i nicości. O młodzieńczych utworach Aleksandra Wata. In: *Pamięć głosów. O twórczości Aleksandra Wata*. LIGEŻA, W., ed. Kraków: Universitas, 1992, s. 67–84. ISBN: 83-7052-059-6.
- POKORNÝ, Petr. *Hermeneutika jako teorie porozumění. Od základních otázek jazyka k výkladu bible*. Praha: Vyšehrad, 2006. ISBN: 80-7021-779-0.
- POSLEDNÍ, Petr. Stanisław Lem překračuje hranice. Sebereflexivní potenciál žánru. In: KUDLÁČ, A. K. K. a J. STUDENÝ, eds. *Pop & brak. Populární literatura v kontextu proměn literární kultury*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2014, s. 27–32. ISBN: 978-80-7395-725-4.
- PROKOP-JANIEC, Eugenia. *Międzywojenna literatura polsko-żydowska jako zjawisko kulturowe i artystyczne*. Kraków: Universitas, 1992. ISBN: 83-7052-070-7.
- RICOEUR, Paul. *Egzystencja i hermeneutyka: rozprawy o metodzie*. Warszawa: PAX, 1975.
- RICOEUR, Paul. *Úkol hermeneutiky: eseje o hermeneutice*. Praha: Filosofía, 2004. Parva philosophica, sv. 14. ISBN: 80-7007-185-0.

- RICOEUR, Paul. *Život, pravda, symbol*. 2. vyd. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1993. OIKOYMENH. ISBN: 80-85241-32-3.
- RITTER, Martin. *Filosofie jazyka Waltera Benjamina*. Praha: Filosofia, 2009. ISBN: 978-80-7007-301-8.
- ROJEK, Przemysław. „*Historia zamącana autobiografią*“: zagadnienie tożsamości narracyjnej w odniesieniu do powojennej liryki Aleksandra Wata. Kraków: Universitas, 2009. Modernizm w Polsce, sv. 23. ISBN: 97883-242-0925-5.
- ROWIŃSKI, Cezary. *Człowiek i świat w poezji Leśmiana. Studium filozoficznych koncepcji poety*. Warszawa: PWN, 1982. ISBN: 83-01-03030-5.
- RYMKIEWICZ, Jarosław Marek. *Leśmian. Encyklopedia*. Warszawa: Sic!, 2001. ISBN: 83-86056-95-9.
- SADEK, Vladimír. *Židovská mystika*. Praha: Fra, 2003. ISBN: 80-86603-05-9.
- SANDAUER, Artur. Rzeczywistość zdegradowana (Rzecz o Brunonie Schulzu). In: SCHULZ, B. *Sklepy cynamonowe. Sanatorium Pod Klepsydrą*. 3. vyd. Kraków – Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1985, s. 5–33. ISBN: 83-08-01175-6.
- Sefer Jecira (Pražská)*. Přeložil Jaroslav MOUČKA. 2. vyd. Praha: Půdorys, 1993. ISBN: 80-900791-3-X.
- SCHOLEM, Gershom. *Alchymie & kabala*. Praha: Malvern, 2010. ISBN: 978-80-86702-73-5.
- SCHOLEM, Gershom. *Kabala a její symbolika*. Praha: Volvox Globator, 1999. Alef, sv. 29. ISBN: 80-7207-315-X.
- SCHOLEM, Gershom. Kabala chrześcijańska. *Kronos*. 2013, č. 1, s. 43–49. ISSN: 1897-1555.
- SCHOLEM, Gershom. *Mistyryzm żydowski i jego główne kierunki*. Warszawa: Aletheia, 2007. ISBN: 978-83-61182-04-7.
- SCHOLEM, Gershom. *O mystické podobě Božství. Studie k základním pojmům kabaly*. Praha: Malvern, 2011. ISBN: 978-80-86702-97-1.
- SCHOLEM, Gershom. *Počátky kabaly*. Praha: Malvern, 2009. ISBN: 978-80-86702-52-0.
- Schulz. Przewodnik Krytyki Politycznej*. MAJMUREK, J., ed. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2012. Przewodniki Krytyki Politycznej, sv. XXXVI. ISBN: 978-83-63855-13-0.
- SIDORUK, Elżbieta. Charakter i miejsce groteski w poezji Leśmiana. In: *Twórczość Bolesława Leśmiana. Studia i szkice*. CIEŚLAK T. a B. STELMASZCZYK, eds. Kraków: Universitas, 2000, s. 123–154. ISBN: 83-7052-738-8.
- SIENKIEWICZ, Barbara. Młodzieńczy Wat. Między anarchizmem i katastrofizmem. In: *Elementy do portretu. Szkice o twórczości Aleksandra Wata*. CZYŻAK, A. a Z. KOPEĆ, eds. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011. ISBN: 978-83-7177-818-6. s. 50
- ŚLIWIŃSKI, Piotr. *Poetyckie awangardy. Awangarda przedwojenna*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004. ISBN: 83-08-03609-0.
- Słownik literatury polskiej XX wieku*. BRODZKA, A. a kol., eds. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. ISBN 83-04-03942-7.
- Słownik schulzowski*. BOLECKI, Włodzimierz, Jerzy JARZĘBSKI a Stanisław ROSIEK, eds. 2. vyd. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2006. ISBN: 978-83-7453-744-5.
- SMUSZ, Aleksandra. Schulz i kalecy. Figury ułomności w opowiadaniach Schulza. *Czas Kultury*. 2014, č. 1, s. 38–45. ISSN: 0867-2148.
- ŚNIECIKOWSKA, Beata. „*Nuż w uhu*“? *Koncepcje dźwięku w poezji polskiego futuryzmu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna. ISBN: 978-83-229-2915-5.
- SOBOLEWSKA, Anna. Czytanie kabaly. In: *Mistyka dnia powszedniego*. Warszawa: Open, 1992, s. 189–222. ISBN: 83-85254-17-X.

- SOUSEDÍK, Stanislav. *Úvod do rekonstruktivní hermeneutiky*. Praha: Triton, 2008. ISBN: 978-80-7387-239-7.
- STALA, Krzysztof. *Na marginesach rzeczywistości. O paradoksach przedstawiania w twórczości Brunona Schulza*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1995. ISBN: 83-85605-68-1.
- STAŃCZAK, Renata. *Elementy Kabały żydowskiej w twórczości Tadeusza Micińskiego*. Warszawa: Semper, 2009. ISBN: 978-83-7507-066-8.
- STEINOVÁ, Iva. *Maceva/Matzeva. Židovský náhrobek a symbolika jeho výzdoby ve světle tradice. The Jewish Tombstone and the Symbolism of its Decoration in the Light of Tradition*. Praha: Národní památkový ústav, 2011. ISBN: 978-80-87104-65-1.
- STELMASZCZYK, Barbara. *Istnieć w dwoistym świecie... Model człowieka i obrazy Boga w poezji Bolesława Leśmiana*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2009. ISBN: 978-83-7525-306-1.
- ŚWIĘCH, Jerzy. Czy czeka nas nowa periodyzacja literatury współczesnej? In: ŚWIĘCH, J. *Nowoczesność. Szkice o literaturze polskiej XX wieku*. Warszawa: PWN, 2006, s. 27–67. ISBN: 978-83-01-14863-8.
- ŠTOCHL, Miroslav. *Teorie literární komunikace: úvod do studia literatury*. Praha: Akropolis, 2005. ISBN: 80-86903-09-5.
- Teorie literatury XX wieku: podręcznik*. BURZYŃSKA, A. a M. P. MARKOWSKI, eds. Kraków: Znak, 2006, s. 173–190. ISBN: 83-240-0737-7.
- TOKARSKA-BAKIR, Joanna. *Wyzwolenie przez zmysły. Tybetańskie koncepcje soteriologiczne*. Wrocław: Leopoldinum, 1997. Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna. ISBN: 83-85220-70-4.
- TOMEK, Vratislav Václav. *Pražské židovské pověsti a legendy*. 3. vyd. Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN: 978-80-7207-635-2.
- TRZNADEL, Jacek. *Twórczość Leśmiana (Próba przekroju)*. Warszawa: PIW, 1964. Historia Literatury, sv. 10.
- UMLAUF, Václav. Hermeneia Aischylovy trilogie. *Aluze*. 2008, č. 1, s. 60–71. ISSN: 1803-3784.
- VENCLOVA, Tomas. *Aleksander Wat. Obrazoburca*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997. ISBN: 83-08-02742-3.
- WALCZAK, Małgorzata. Świat snu w poezji Bolesława Leśmiana. In: *Twórczość Bolesława Leśmiana. Studia i szkice*. CIEŚLAK T. a B. STELMASZCZYK, eds. Kraków: Universitas, 2000, s. 219–232. ISBN: 83-7052-738-8.
- WAŻYK, Adam. *Eseje literackie*. Warszawa: PIW, 1982.
- WOJDYŁO, Marek. Malarstwo i kolor w poezji Aleksandra Wata. *Ruch Literacki*. 1985, č. 2, s. 109–125. ISSN: 0035-9602.
- WYKA, Kazimierz. *Młoda Polska, t. 1. Modernizm polski; t. 2. Szkice z problematyki epoki*. 3. wyd. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2003. ISBN: 83-08-03406-3.
- WYSKIEL, Wojciech. *Inna twarz Hioba. Problematyka alienacyjna w dziele Brunona Schulza*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980. ISBN: 83-08-00246-3.
- ZAGAJEWSKI, Adam. Drohobycz i świat. In: *Bruno Schulz. In memoriam 1892–1992*. KITOWSKA-ŁYSIAK, M., ed. Lublin: FIS, 1992, s. 19–24. ISBN: 83-85671-01-3.
- ZALESKI, Marek. *Formy pamięci. O przedstawianiu przeszłości w polskiej literaturze współczesnej*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1996. ISBN: 83-85605-69-X.
- ZIOMEK, Jerzy. Epoki i formacje w dziejach literatury polskiej. In: ZIOMEK, J. *Prace ostatnie. Literatura i nauka o literaturze*. Warszawa: PWN, 1994, s. 17–62. ISBN: 83-01-11268-9.
- Zóhar. Svatá kniha kabały*. BENEŠ, M., přel. Praha: Dobra, 2003. ISBN: 80-86459-30-6.

ŻUKOWSKI, Tomasz. *Obrazy Chrystusa w twórczości Aleksandra Wata i Tadeusza Różewicza*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2013. ISBN: 978-83-61757-39-9.

ŻUREK, Sławomir Jacek. Aleksandra Wata wędrówka ku wyższym światom (od nihilizmu do judeochrześcijaństwa). In: *Szkice o poezji Aleksandra Wata*. BRZOZOWSKI, J. a K. PIETRYCH, eds. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1999, s. 163–184. ISBN: 83-87456-39-X.

ŻUREK, Sławomir Jacek. *Synowie księżycy. Zapisy poetyckie Aleksandra Wata i Henryka Grynberga w świetle tradycji i teologii żydowskiej*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004. ISBN: 83-7363-143-7.

ŻUREK, Sławomir Jacek. *Zastygłe w polszczyźnie. Szkice o świętach w poezji polsko-żydowskiej dwudziestolecia międzywojennego*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2011. Studia – Pracownia Literatury Polsko-Żydowskiej KUL, sv. 3. ISBN: 978-83-7306-515-4.